

«БЕРНСЬКІ» ВИДИ КИТОПОДІБНИХ У ЧЕРВОНІЙ КНИЗІ УКРАЇНИ

Дельфін-білобочка — *Delphinus delphis*

Таксономія. Один із двох представників родини Delphinidae і єдиний представник роду у фауні України. Повна назва виду — *Delphinus delphis* (Linnaeus, 1758), проте після поділу роду на два самостійних види — короткодзьобу і довгодзьобу форми (Heuning & Perrin 1994; Rosel et al. 1994) – використання назви *D. delphis* ("короткодзьоба білобочка") вимагає підтвердження належності чорноморських дельфінів до цього таксону. У країнах колишнього СРСР, включаючи Україну, прийнято вважати чорноморську білобочку ендемічним підвидом (Клейненберг 1956; Томлін 1957; Гептнер та ін. 1976) і користуватися синонімом *D. delphis ponticus* (Barabasch, 1935). Цю думку не можна вважати остаточною у зв'язку з відсутністю генетичних і надійних морфометричних аргументів (Klinowska 1991). Перехресні зв'язки між чорноморською і середземноморською популяціями здаються ймовірними (Van Beneden 1892; Клейненберг 1956), хоча і не доведені.

Біологічна характеристика. Білобочки Чорного моря дрібніші від своїх родичів з інших районів: довжина тіла у рідкісних випадках досягає 2–2,2 м (Клейненберг 1956). Дозрівають на 2–4-й рік життя; період парування починається наприкінці весни і триває до ранньої осені (пік у липні–серпні); за даними різного років, від 46 до 75% дорослих самок щорічно вагітніють; термін виношування плоду – 10–11 міс., лактації – 14–19 міс.; періоди яловості наступають звичайно через три дітородних роки на четвертий; тривалість життя оцінюється у 20–30 років (Томлін 1957; Гептнер та ін. 1976). Череди *D. delphis* поширені в основному у відкритому морі, але зустрічаються також у берегів, слідуючи за сезонними міграціями пелагічних риб, що утворюють великі скупчення (хамса, шпрот, морські голки) (Клейненберг 1956). Дельфіни цього виду уникають опріснених акваторій; певне, тому їх ніколи не відмічали в Азовському морі, хоча часто їх зустрічали в районі Керченської протоки (Цалкін 1940а; Клейненберг 1956) [Останнім часом, зокрема, протягом всього 1997 р., у Керченській протоці білобочок не спостерігали (Birkun, Krivokhizhin 1998)]. Майже цілий

рік, із лютого до листопада, цей вид реєструють в Босфорі і Мармуровому морі (Ozturk, Ozturk 1997).

Оцінка стана популяції. Сучасні дані про чисельність популяції *D. delphis* в Україні відсутні. Результати обліків, які щорічно проводили в СРСР (1967–1987) і одного разу в Туреччині (1989), піддані Міжнародною китобійною комісією жорсткій критиці в зв'язку з помилками методології (Klinowska 1991; Buckland et al. 1992). Проте, складається стійке уявлення, що популяція цього виду залишається найчисленною серед китоподібних Чорного моря (Біркун, Кривохижин 1996а), незважаючи на хижацьку експлуатацію в минулому. Непомірний промисел досяг максимуму в 1930-х та 1950-х рр., коли тільки в СРСР (не рахуючи інших чорноморських країн) знищували до 148 тисяч дельфінів щороку рік, серед яких переважали *D. delphis*¹. В даний час антропогенний тиск на дельфіна звичайного, очевидно, не настільки значний, як на азовок чи афалін, про що свідчать рідкісні прилови в донні зяброві тенета і пелагічні трали й одиничні випадки травматизму (Біркун і Кривохижин 1996б). Припускається, що певну роль в обмеженні популяції грає накопичення в організмі полютантів (Біркун та ін. 1993; Holsbeek et al. 1997) і пригнічення кормової бази, обумовлене перевиловом хамси і шпроту, а також інтервенцією хижого вселенця — реброплава *Mnemiopsis leidyi* (Zaitsev, Mamaev 1997). Спалахи смертності білобочок сталися 1990 і 1994 рр. (Krivokhizhin, Birkun 1999); остання епізоотія, викликана морбіллівірусом, супроводжувалася викидом вмерлих і вмираючих дельфінів на узбережжя України, Росії, Румунії і Болгарії (Birkun et al. 1999).

Заходи охорони. Промисел *D. delphis* заборонений у Болгарії, Грузії, Росії, Румунії й Україні з 1966 р., у Туреччині — із 1983 р. Вид включений у додатки II Бернської, Боннської і Вашингтонської (СІТЕS) конвенцій, захищений Угодою по збереження китоподібних Чорного та Середземного морів і прилеглої зони Атлантики (АССОВАМС). Білобочку занесено в Червону книгу України (IV кат.), Червоний список МСОП і Червону книгу китоподібних МСОП (категорія "К" — вид із недостатньо ясным статусом: Klinowska 1991). Відповідно до нових категорій і критеріїв, чорноморську популяцію *D. delphis* можна перевизначити як вразливу (VU: A1c,e + A2c,e). Необхідним є приєднання України до Боннської конвенції, ратифікація АССОВАМС, виконання чорноморськими країнами Стратегічного плану дій з реабілітації і захисту Чорного моря (1996).

¹ Розрахунки показали, що у відловах на кожні 200 тварин цього виду припадало 10 азовок і одна афаліна (Цалкін 1940; Клейненберг 1956).

Афаліна чорноморська — *Tursiops truncatus*

Таксономія. Єдиний представник роду й один із двох представників родини Delphinidae у фауні України. Повна назва виду: *Tursiops truncatus* (Montagu, 1821); в українській та радянській літературі широко вживана назва *Tursiops truncatus ponticus* (Barabasch-Nikiforov, 1940), проте підстав для виділення чорноморського підвиду і віднесення його до ендеміків (Томілін 1957; Гептнер та ін. 1976) немає (Klinowska 1991). Водночас, немає прямих доказів міжпопуляційних взаємин між афалінами Чорного і Середземного морів, хоча цей вид відомий в проміжних між ними водах Босфору, Дарданелл, Мармурового й Егейського морів (Клейненберг 1956; Androukaki & Tounta 1994; Ozturk & Ozturk 1997).

Біологічна характеристика. Найбільший вид китоподібних Чорного моря (довжина тіла до 3,3 м) з тривалістю життя до 30 років (Томілін 1957)². Самки досягають статевої зрілості у 5–12 років, самці – у 8–12. Парування відбувається протягом усього року з піком навесні та на початку літа. Вагітності (12 міс.; як правило, один плід) чергуються з тривалими (2–6 років) періодами яловості; лактація 4–18 міс. Їжею дорослих є донні і пелагічні риби — ставрида, оселедець, хамса, кефаль, пікша, камбала, барабуля (Клейненберг 1956); останніми роками раціон поповнився пеленгасом (Біркун і Кривохижин 1996с)³. Афаліни живуть переважно в прибережних водах Чорного моря, звичайні в районі Керченської протоки (Клейненберг 1956; Гептнер та ін. 1976), інколи заходять в Азовське море (Цалкін 1940а; Birkun et al. 1997).

Оцінка стану популяції. Популяція афаліни завжди була самою нечисленною в порівнянні з іншими видами китоподібних нашої фауни (Клейненберг 1956; Томілін 1957; Гептнер та ін. 1976). У ХХ ст. (аж до початку 1980-х рр.) поголів'я піддали значному (можливо, критичному) скороченню в зв'язку з дельфінобійним промислом, що вели всі країни чорноморського регіону; загальна кількість добутих тварин невідома. В даний час відсутні достовірні дані про запаси⁴ дельфінів як у водах України, так і в Чорному морі загалом. Обліки чисельності, що проводилися в СРСР (1967–1987) і Туреччині (1989), визнані Міжнародною китобійною комісією некоректними через помилки в методиці спостережень (Buckland et al. 1992). Масове переміщення черед із десятків і сотень особин відмічається щосені і щовесни вздовж південного берега Кри-

му; малі групи афалін звичайні тут і в інші сезони; можливо, відбулося витиснення дельфінів із Каркінітської затоки, забрудненого і почасти опрісненого рисівництвом північного Криму (Біркун і Кривохижин 1996с). В останнє десятиліття до очевидних причин обмеження популяції відносять також прилови в риболовецькі тенета і непокоєння їх в місцях інтенсивного мореплавства, особливо в Керченській протоці, Босфорі й інших сполучних акваторіях. Протягом 60–90-х рр. кілька сот афалін виловлено біля берегів Криму й у Таманській затоці для військових, наукових і комерційних дельфінаріїв; у Росії й Україні практикується вивіз дельфінів за кордон. У 1990 р. зареєстрований спалах масової смертності афалін, причина епізоотії не встановлена (Krivokhizhin, Birkun 1999).

Заходи охорони. Промисел виду заборонений у країнах колишнього СРСР, Болгарії, Румунії від 1966 р., у Туреччині — від 1983 р. Вид охороняється Бернською, Боннською, Вашингтонською (CITES) конвенціями (включений у їхні додатки II) і Угодою по збереження китоподібних Чорного й Середземного морів і прилеглої зони Атлантики (ACCOBAMS). Афаліна занесена в національні Червоні книги Болгарії, Грузії, Росії й України (III категорія — рідкісний вид), Червоний список МСОП і Червону книгу китоподібних МСОП (категорія "К" — вид із недостатньо визначеним статусом: Klinowska 1991). Відповідно до нових категорій і критеріїв МСОП, чорноморську популяцію афаліни оцінено як уразливу (VU: A1c,d,e + A2c,d,e). Необхідно приєднання України до Боннської конвенції і ратифікація ACCOBAMS, а також виконання чорноморськими державами Стратегічного плану дій щодо реабілітації і захисту Чорного моря (1996), параграф 62 якого присвячений першочерговим заходам щодо збереження морських ссавців.

Азовка, або фочена звичайна — *Phocoena phocoena*

Таксономія. Єдиний представник роду і родини Phocoenidae у фауні України і Чорного моря. Наукова назва виду — *Phocoena phocoena* (L., 1758) прийнята більшістю західних фахівців. Назва *Phocoena relicta* (Abel, 1905), запропонована для азовки (тобто чорноморської форми фочен⁵), згодом змінена В. Цалкіним (1940b) на *Ph. phocoena relicta* (Abel), оскільки популяція Чорного й Азовського морів є тільки "підвидом, що ледь намітився". Пізніше це визначення трансформували в "вузкоареальний реліктовий підвид" (Гептнер та ін. 1976). У зв'язку з відсутністю безсумнівних свідчень на користь однієї із зазначених точок зору таксономічний статус азовки варто вважати неуточненим.

⁵ Вид називають також "пихтун", або "морська свиня звичайна".

² Можливо, тривалість життя виду більша (Klinowska 1991)

³ Пеленгас — акліматизований представник іхтіофауни Японського моря.

⁴ Прим. ред. При оцінках стану популяції краще писати про чисельність (щільність тощо) і не вживати промисловий термін "запаси" (виправлено по всьому тексту).

Біологічна характеристика. Найдрібніший вид китоподібних Чорного моря (довжина тіла до 1,8 м) з відносно високою плодючістю і невеликою (до 15 років) тривалістю життя (Цалкін 1940b; Клейнєнберг 1956; Томілін 1957; Гептнер та ін. 1976; Klinowska 1991). Статева зрілість настає у 3–4 роки; шлюбний період займає все літо; самки фертильного віку вагітніють майже щорічно; плід виношують 9–11 міс.; молочне вигодовування продовжується 4–6 міс.; у раціоні переважають дрібні донні (пikша, бички) і масові пелагічні (хамса, шпрот, атерина) риби. Азовки живуть у прибережній зоні всього Чорного моря, не уникають вод із низькою солоністю і прозорістю, іноді заходять у лимани і Сиваш, піднімаються ріками Дунай, Дніпро, Дон тощо. Щорічно в березні–квітні череди морських свиней кочують із Чорного моря в Азовське і повертаються з приплодом восени, як правило, наприкінці жовтні та напочатку листопада, переслідуючи масовий хід хамси; взимку дельфінів в Азовському морі не зустрічали. Морські свині відомі також в Мармуровому морі і протоці Босфор (Ozturk, Ozturk 1997), украй рідкісні вони в Егейському морі (Frantzis 1997), відсутні в Середземному морі аж до Гібралтару (Donovan & Bjorge 1995), куди заходять з Атлантики.

Оцінка стана популяції. Чорноморська популяція цілком ізольована від інших популяцій звичайної морської свині. Поголів'я було значно скорочено (можливо, підірвано) у результаті перепромислу, що продовжували до 1983 р.; загальний обсяг вилову азовок у ХХ ст. не відомий; у 1966–1982 р., після заборони промислу в СРСР, Болгарії і Румунії, цей вид переважав (80 %) у турецькій дельфінобійній індустрії, рівень якої в цей період знизився до 34–44 тис. тварин у рік (Smith 1982). Дані про сучасну чисельність популяції загалом і в водах України відсутні. Результати обліків, проведених в СРСР (1967–1987) і Туреччині (1989), визнані недостовірними (Klinowska 1991; Buckland et al. 1992). Останніми роками морські свині зустрічаються біля берегів Криму групами з 2–10 осіб; череди з десятків і сотень тварин спостерігаються рідко (Біркун і Кривохижин 1996а). Азовське і, мабуть, Мармурове моря є найважливішими районами відтворення поголів'я; з іншого боку, ці моря і чорноморські протоки становлять найбільший ризик для осілого проживання і переміщення китоподібних у зв'язку з небезпечною діяльністю людини. До антропогенних чинників, що лімітують популяцію, відносимо (Біркун і Кривохижин 1996b): (1) прилови в донні зяброві тенета на камбалу, катрана й осетрових (пik смертності припадає на травень–червень, гине значний відсоток вагітних і годуючих самок); (2) непокоєння і травматизм, обумовлені технічною експансією, зокрема, судноплаством і видобутком корисних копалин на шельфі (у 1982 р. масова загибель фоцен сталась при вибуху газовидобувної платформи в Азові); (3) браконьєрство (нелегальний видобуток азовок відомий у Туреччині); істотну

(не до кінця ясно) роль в обмеженні популяції грають (4) забруднення середовища (фоцени накопичують значно більші концентрації хлороорганічних пестицидів, ніж афаліни і білобочки) і (5) виснаження кормових ресурсів. Стримують ріст популяції також природні чинники: хвороби (епізотії спостерігали серед азовок в 1989, 1990 і 1995 р.) і аномальні гідрометеорологічні умови, що 1993 р. призвели до раннього замерзання Азову і загибелі дельфінів (Біркун і Кривохижин 1996а; Birkun & Krivokhizhin 1997; Krivokhizhin & Birkun 1999).

Заходи охорони. Промисел виду припинений у Туреччині 1983 р., в інших чорноморських країнах — 1966 р. Вид охороняється Бернською, Боннською і Вашингтонською (СІТЕС) конвенціями (зазначений у додатках II) і Угодою по збереженню китоподібних Чорного і Середземного морів і прилеглої зони Атлантики (АССОВАМС). Азовку занесено в національні Червоні книги Болгарії й України (I кат.), Червоний список МСОП і Червону книгу китоподібних МСОП (категорія "К" — вид із недостатньо визначеним статусом). Відповідно до нових критеріїв МСОП (1994) чорноморська популяція азовки визначена за категорією "уразлива" (VU: A1d,e + A2c,d,e). Доцільним є приєднання України до Боннської конвенції і ратифікація АССОВАМС усіма чорноморськими державами, а також виконання ними Стратегічного плану дій з реабілітації і захисту Чорного моря, прийнятого міністрами охорони навколишнього середовища у 1996 р. (параграф 62 цього плану містить перелік заходів щодо збереження морських ссавців).

Використана література

- Біркун А. А. м., Кривохижин С. В. Современное состояние и причины угнетения популяций черноморских дельфинов Сообщение 1. Динамика численности абиотические и биотические лимитирующие факторы // Вестн. зоологии – 1996а. –30, N 3. –С. 36–42.
- Біркун А. А. м., Кривохижин С. В. Современное состояние и причины угнетения популяций черноморских дельфинов Сообщение 2. Антропогенные лимитирующие факторы // Вестн. зоологии. – 1996b. –30, N 4-5. –С. 53–59.
- Біркун А. м., Кривохижин С. Звери Черного моря. – Симферополь Таврия 1996с. – 95с.
- Біркун А. А. м., Никитина В. Н., Кривохижин С. В. и др. Хлороорганические пестициды в жире черноморских дельфинов // Ветеринария – 1993. – N 6. –С. 50–52.
- Гептнер В. Г., Чапский К. К., Арсеньев В. А., Соколов В. Е. Ластоногие и зубатые киты. – Москва: Высшая школа 1976. – 718с. – (Млекопитающие Советского Союза Т. 2, Ч. 3).
- Клейнєнберг С. Е. Млекопитающие Черного и Азовского морей. Опыт биолого-промыслового исследования – Москва: Изд-во АН СССР, 1956. – 288с.
- Томилиן А. Г. Китобразные – Москва: Изд-во АН СССР, 1957. – 717с. – (Звери СССР и прилегающих стран, Т. 4).
- Цалкин В. И. Некоторые наблюдения над биологией дельфинов Азовского и Черного морей // Бюлл. Моск. об-ва исп. природы, отд. биол. – 1940а. –49, N 1. –С. 61–70.
- Цалкин В. И. Материалы к биологии морской свиньи (*Phocaena phocaenarelictа* Abel) Азовского и Черного морей // Зоол. журн. – 1940b. – 19, Вып. 1. –С. 160–171.

- Androukaki E., Tounta E.* A study of the distribution and pathology of cetaceans in Greece // European research on cetaceans – 8. Lugano: ECS, 1994. – P. 203-206.
- Birkun A., Jr., Krivokhizhin S.* Sudden ice formation – a cause of harbour porpoise deaths in the Sea of Azov // European research on cetaceans – 14. Kiel: ECS, 1997. – P. 275-277.
- Birkun A., Jr., Krivokhizhin S.* Geographical distribution of cetacean strandings in the North part of the Black Sea and cetacean sightings in the Kerch strait // Report for CIESM. – Monaco: CIESM, 1998. – 67 p.
- Birkun A., Jr., Krivokhizhin S., Pavlov V.* New data on the existence of bottlenose dolphins in the Sea of Azov // European research on cetaceans – 10. Kiel: ECS, 1997. – P. 200-203.
- Birkun A., Jr., Kuiken T., Krivokhizhin S. et al.* Epizootic of morbilliviral disease in common dolphin (*Delphinus delphis ponticus*) from the Black Sea // Veterinary Record. – 1999. **144**, N 4. – P. 85-92.
- Buckland S. T., Smith T., Cattanach K. L.* Status of small cetacean populations in the Black Sea: a review of current information and suggestions for future research // Rep. Int. Whale Comm. – 1992. – P. 513-516.
- Donovan G. P., Borge A.* Harbour porpoises in the North Atlantic: edited extract from the Report of the IWC Scientific Committee, Dublin 1995 // Biology of the Ceteans. – Cambridge: IWC, 1995. – P. 3-25.
- Frantzis A.* Harbour porpoises in the Eastern Mediterranean // ECS Newsletter. – 1997. **31** – P. 11.
- Heyning J. E., Perrin W. F.* Evidence for two species of common dolphins (genus *Delphinus*) from the eastern North Pacific // Contributions in Science, Natural History Museum of Los Angeles County. – 1994. – **442**. – P. 1-35.
- Holsbeek L., Joiris C., Pinket S. et al.* Trace elements in Black Sea dolphins and possible role of diet in detoxification mechanisms // European research on cetaceans – 11. Kiel: ECS, 1997. – P. 260-262.
- Klinowska M.* Dolphins, porpoises and whales of the World. The IUCN Red Data Book. – Gland: IUCN, 1991. – viii + 429 p.
- Krivokhizhin S. V., Birkun A. A., Jr.* Strandings of cetaceans along the coasts of Crimean peninsula in 1989-1996 // European research on cetaceans – 12. Valencia: ECS, 1999. – P. 59-62.
- Ozturk B., Ozturk A. A.* Preliminary study on dolphin occurrence in Turkish straits system // European research on cetaceans – 11. Kiel: ECS, 1997. – P. 79-82.
- Rosel P. E., Dizon A. E., Heyning J. E.* Genetic analysis of sympatric morphotypes of common dolphins (genus *Delphinus*) // Marine Biology. – 1994. **119**. – P. 159-167.
- Smith T.* Current understanding of the status of the porpoise population in the Black Sea // Mammals in the seas, Vol. 4. – FAO Fisheries Series. – 1982. **5**, N 4. – P. 121-130.
- Van Beneden T. J.* La mer Noire et ses Cétacés vivants et fossiles // Proc. Congr. Intern. Zool., Deuxieme sess. – Moscou – 1892. – Prem. part. (цит. по: Клейнбергер 1956).
- Zaitsev Yu., Mamaev V.* Marine biological diversity in the Black Sea: a study of change and decline. – New-York: United Nations Publ., 1997. – 208 p.

О. Біркун молодший